

WANDLUNGEN PRZEMIANY

Von Klinger bis Kanoldt – Graphik deutschsprachiger Länder aus der Sammlung des Nationalmuseums Stettin
Od Kilngera do Kanoldta – grafika krajów niemieckojęzycznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

Wandlungen \ Przemiany

Von Klinger bis Kanoldt – Graphik deutschsprachiger Länder aus der Sammlung des Nationalmuseums Stettin
Od Klingera do Kanoldta – grafika krajów niemieckojęzycznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

Ewa Gwiazdowska
Dariusz Kacprzak
Volker Probst

Wandlungen / Przemiany

Von Klinger bis Kanoldt – Graphik deutschsprachiger Länder aus der Sammlung
des Nationalmuseums Stettin

Od Klingera do Kanoldta – grafika krajów niemieckojęzycznych ze zbiorów
Muzeum Narodowego w Szczecinie

26.10.2014–18.01.2015
Ernst Barlach Stiftung Güstrow
Fundacja Ernsta Barlacha w Güstrow

12.02.2015–12.04.2015
Nationalmuseum Stettin
Muzeum Narodowe w Szczecinie

Ministerstwo
**Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

Nationalmuseum Stettin – Kulturinstitution der Selbstverwaltung der Wojewodschaft Westpommern
mitgeleitet vom Ministerium für Kultur und Nationalerbe
Muzeum Narodowe w Szczecinie – Instytucja Kultury Samorządu Województwa Zachodniopomorskiego
współprowadzona przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Muzeum Narodowe w Szczecinie
ul. Staromłyńska 27, 70-561 Szczecin
tel. (+48) 91 4315 200
fax (+48) 91 4315 204
www.muzeum.szczecin.pl
Direktor / Dyrektor: Lech Karwowski

Ernst Barlach Stiftung Güstrow
Heidberg 15, 18273 Barlachstadt Güstrow
Tel. (+49) 038 43 / 84400-0
Fax. (+49) 038 43 / 84400-18
www.ernst-barlach-stiftung.de
Vorsitzende / Prezes: Regine Marquardt
Geschäftsführer / Dyrektor: Dr. Volker Probst

Ausstellung / Wystawa

Wandlungen

Von Klinger bis Kanoldt – Graphik deutschsprachiger Länder
aus der Sammlung des Nationalmuseums Stettin

Przemiany

Od Klingera do Kanoldta – grafika krajów niemieckojęzycznych
ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

Ernst Barlach Stiftung Güstrow
Atelierhaus, Ausstellungsforum und Graphikkabinett
Fundacja Ernsta Barlacha w Güstrow
Dom-Pracownia, Forum Wystawowe i Gabinet Grafiki
Heidberg 15, 18273 Barlachstadt Güstrow

Nationalmuseum Stettin
Hauptgebäude
Muzeum Narodowe w Szczecinie
Gmach Główny
ul. Wały Chrobrego 3, 70-500 Szczecin

Ehrenpatronat / Patronat honorowy

Rolf Nickel
Botschafter der Bundesrepublik Deutschland
in der Republik Polen
Ambasador Republiki Federalnej Niemiec
w Rzeczypospolitej Polskiej

Jerzy Margański
Botschafter der Republik Polen
in der Bundesrepublik Deutschland
Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej
w Republice Federalnej Niemiec

Kuratoren / Kuratorzy

Ewa Gwiazdowska, Dariusz Kacprzak, Volker Probst

Organisation / Organizacja

Wiesława Holicka, Dirk Hyronimus

Konservatorische Betreuung / Opieka konserwatorska

Izabela Działak-Dąbrowska

Medienpartner / Patronat medialny

Katalog / Katalog

Wandlungen

Von Klinger bis Kanoldt – Graphik deutschsprachiger Länder
aus der Sammlung des Nationalmuseums Stettin

Przemiany

Od Klingera do Kanoldta – grafika krajów niemieckojęzycznych
ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

Autoren / Autorzy

Ewa Gwiazdowska, Dariusz Kacprzak, Volker Probst

Übersetzung / Tłumaczenie

Barbara Ostrowska

Redaktion im Verlag / Redakcja wydawnicza

Aleksandra Grzemska

Lektorat / Korekta

Aleksandra Grzemska, Barbara Kownacka

Graphische Gestaltung / Projekt graficzny

Agata Kosmacz

Satz / Skład

Soft Vision, Szczecin

Photographien, Reprographien / Zdjęcia, reprodukcje

Grzegorz Solecki, Arkadiusz Piętak
Christin Kohagen – S. / s. 36, 37, 40, 44

Druck / Druk

Soft Vision, Szczecin

Besonderer Dank an / Specjalne podziękowania dla

Ministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur Mecklenburg-Vorpommern
Ministerstwa Oświaty, Nauki i Kultury Kraju Związkowego
Meklemburgia-Pomorze Przednie
Freunde der Güstrower Barlach-Museen e.V.
Towarzystwa Przyjaciół Muzeów Barlacha w Güstrow

Copyright by Ernst Barlach Stiftung Güstrow & Muzeum Narodowe
w Szczecinie & Autoren / Autorzy

ISBN 978-83-63365-11-0

Szczecin 2014

Inhaltsverzeichnis / Spis treści

Dariusz Kacprzak Von Max Klinger bis Alexander Kanoldt – in schwarzen Strichen über die deutsche Seele Od Maksa Klingera do Alexandra Kanoldta – czarną kreską o niemieckiej duszy	7
Ewa Gwiazdowska Die Kunst – eine nie endende Reise zum Kern der Sache Sztuka – niekończąca się podróż do istoty rzeczy	13
Volker Probst Paul Cassirer und sein Verlag Paul Cassirer i jego wydawnictwo	35
Abbildungen / Ilustracje	47
Katalog der Werke / Katalog dzieł	89
Literatur / Literatura	281

Dariusz Kacprzak

Von Max Klinger bis Alexander Kanoldt – in schwarzen Strichen über die deutsche Seele

Der Deutsche lebt gleichzeitig im Himmel, auf Erden und in der Hölle. Das macht seine Tragik und zugleich seine Größe aus. Ständig zwischen dem Absoluten und dem Banalen schwankend, das Abstrakte liebend und zugleich dem Realen zugetan, hin- und hergerissen zwischen einer bis zur Selbstaufgabe getriebenen Großzügigkeit und unbeherrschbaren Begierden, findet der Deutsche immer nur einen Seelenfrieden auf Zeit. Obwohl er am Leben leidet, ist er erfolgreich, wo andere scheitern, bahnt neue Wege, beherrscht die Materie und das Denken. Aber unausweichlich ziehen geheimnisvolle Kräfte ihn erneut in dunkle Gefilde, wo er sich mit komplizierten existentiellen Problemen herumschlägt.¹

So fängt Bernard Nuss seinen faszinierenden, ursprünglich in seiner französischen Muttersprache verfassten, zuerst aber auf Deutsch erschienenen und kurz darauf auch ins Polnische übersetzten Essay über die eigentümliche Beschaffenheit der deutschen Mentalität an. Ferner definiert der französische Journalist und Essayist, der über dreißig Jahre lang in Deutschland lebte, die oben genannten drei Ebenen, die die Deutschen, ihre Denkmuster, ihre Gewohnheiten und schließlich ihre Kultur begrifflich machen:

Od Maksa Klingera do Alexandra Kanoldta – czarną kreską o niemieckiej duszy

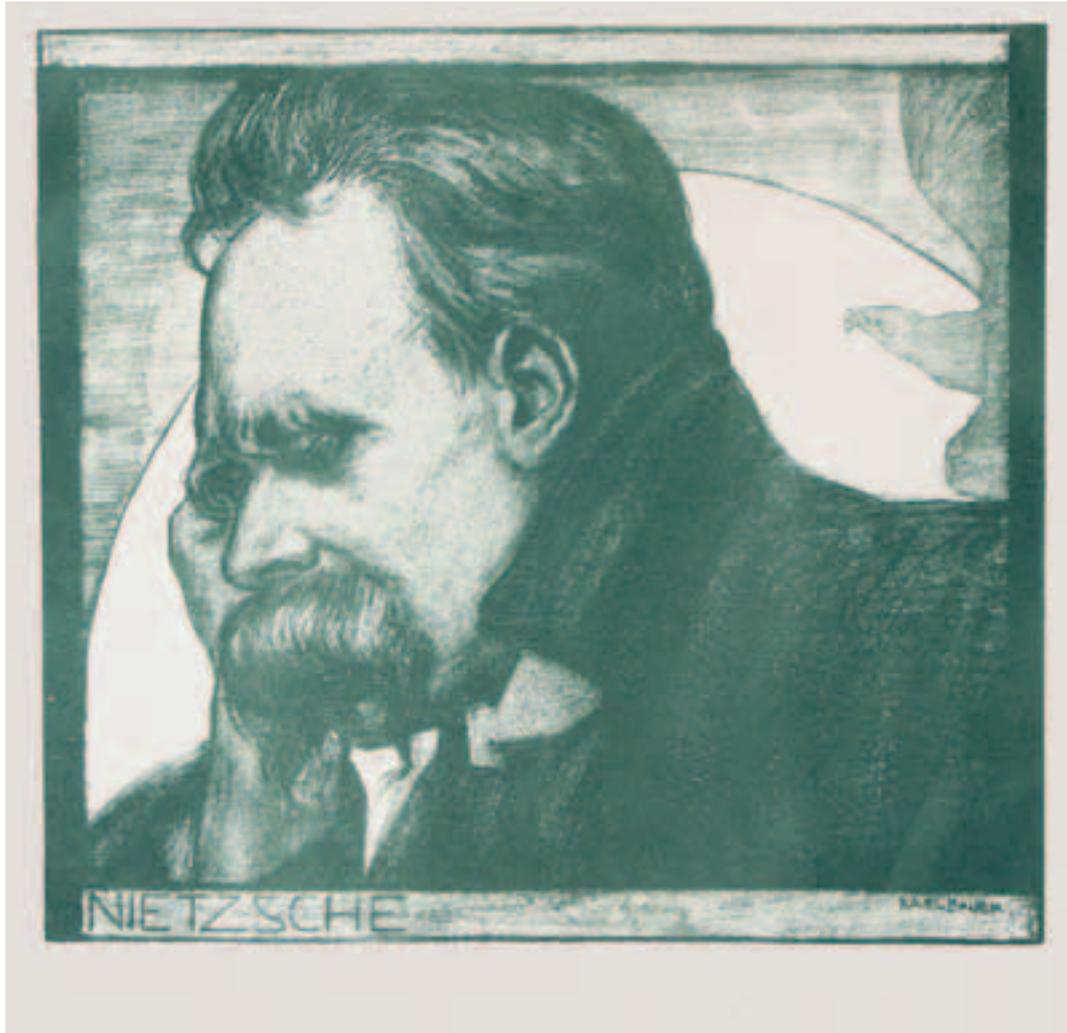
Niemiec żyje jednocześnie w niebie, na ziemi i w piekle. I to jest powodem jego dramatu, a zarazem jego wielkości. Nieustannie w zawieszaniu między absolutem a sprawami przyziemnymi, zafascynowany tym, co abstrakcyjne, ale też intensywnie żyjący tym, co realne, rozdarty pomiędzy szlachetnością, która zdolna jest go popchnąć do rezygnacji z samego siebie, a żądzami, których nie potrafi pokroić, Niemiec odnajduje jedynie chwilowe ukojenia. Borykając się z życiem, potrafi jednak tam, gdzie inni się zatrzymują, otwierać nowe drogi, ujarzmić materię i myśl. A kiedy tajemne moce spychają go znowu w sferę cienia, zmaga się tam ze skomplikowanymi problemami egzystencjalnymi¹.

Tak oto Bernard Nuss rozpoczął napisany pierwotnie w języku ojczystym – francuskim, ale w pierw opublikowany po niemiecku i wkrótce przetłumaczony także na język polski – fascynujący esej o oryginalności niemieckiej mentalności. Następnie dziennikarz i eseista, przez ponad trzydzieści lat mieszkający w Niemczech, definiuje wspomniane trzy plany, pozwalające zrozumieć Niemców, ich sposób myślenia, przyzwyczajenia, obyczaje, wreszcie kulturę:

Abbildungen / Ilustracje

Ernst Barlach (1870–1938), *Gruppe im Sturm / Grupa podczas burzy*, Kat.-Nr. / poz. 2

Alois Kolb (1875–1942), *Weibliche Akte unter einem Apfelbaum* / *Akty kobiece pod jabłonią*, Kat.-Nr. / poz. 34

Emil Nolde (1867–1956), *Hamburg. Landungsbrücke / Hamburg. Pomost portowy*, Kat.-Nr. / poz. 59

Katalog der Werke / Katalog dzieł

Max Klinger

(1857 Leipzig – 1920 Großjena)

Maler, Graphiker, Bildhauer

Nach dem Schulbesuch von 1863 bis 1873 nahm Max Klinger ab 1874 ein Studium an der Großherzoglich-badischen Kunstschule in Karlsruhe auf und wechselt 1875 an die Königlich-preußische Akademie der Künste nach Berlin. 1876 bis 1877 Militärdienst als Einjährig-Freiwilliger in Leipzig, danach erneut in Berlin. 1879 ging Klinger nach Brüssel, wo er mit der Herausgabe seines radierten Werkes nach Zeichnungen mit *Opus I. Radirte Skizzen* begann. In unregelmäßigen Abständen veröffentlichte Klinger weitere Zyklen und endet 1916 mit dem *Opus XIV. Zeit*. Die folgenden Jahre sind von vielfältigen Reisen nach Belgien, Frankreich und Italien sowie von wiederholten Ortswechseln (München, Berlin) geprägt, bis er 1893 nach Leipzig zurückkehrt und 1895 ein neu erbautes Atelier bezieht. 1894 war er zum ordentlichen Mitglied der Akademie der Künste in Berlin gewählt worden. Im Jahr 1897 erfolgte die Ernennung zum Professor der Akademie der Graphischen Künste in Leipzig. Zwischen den weiteren Reisen in die Pyrenäen und nach Griechenland Arbeit an einem großen Beethoven-Denkmal, das er aus verschiedenfarbigem Gestein schafft und auf einem Thron aus Bronze platziert. Anfang 1902 vollendet Klinger seinen *Beethoven*, der als sein bildhauerisches Hauptwerk gilt. 1903 kaufte Klinger in Großjena bei Naumburg ein Weinberg-Grundstück als zweiten Wohnsitz und vollendet die Marmorbüste *Friedrich Nietzsche*. Auf die Anregung Klingers erwarb der Deutsche Künstlerbund in Florenz die Villa Romana und ließ sie zu Künstlerateliers ausbauen. In den folgenden Jahren und Jahrzehnten bis in die Gegenwart beherbergt das Haus zahllose Künstler, die als Stipendiaten dort frei arbeiten können. Zu seinem 50. Geburtstag erreichten den Künstler zahlreiche Würdigungen und Ehrentitel in Deutschland und dem Ausland. Klinger erhielt weitere Aufträge für Wandgemälde und Denkmäler und realisierte ein Brahms-Denkmal (1909, Hamburg) sowie ein Ernst-Abbe-Denkmal (1911, Jena), 1913 erfolgte die Grundsteinlegung zu einem Richard-Wagner-Denkmal in Leipzig (kommt nicht zur Ausführung).

Max Klinger

(1857 Lipsk – 1920 Großjena)

Malarz, grafik, rzeźbiarz

Po nauce szkolnej w latach 1863–1873 Max Klinger rozpoczął w 1874 roku studia w Wielkksiążęcej Badeńskiej Szkole Sztuki w Karlsruhe, a w 1875 roku przeniósł się na Królewsko-Pruską Akademię Sztuki w Berlinie. W latach 1876–1877 odbył w Lipsku roczną ochotniczą służbę wojskową, po czym wrócił do Berlina. W 1879 roku wyjechał do Brukseli, gdzie od *Opus I. Szkice graficzne* zaczął publikowanie swoich grafik wykonywanych według rysunków – kolejne cykle będą się ukazywały w nieregularnych odstępach czasu aż do roku 1916, kiedy to wydzie *Opus XIV*, ostatnie, zatytułowane *Czas*. Następne lata stały pod znakiem częstych podróży do Belgii, Francji i Włoch oraz ciągłych zmian miejsca zamieszkania (Monachium, Berlin). W 1893 roku Klinger wrócił do Lipska, a w 1895 roku wprowadził się do nowo wybudowanego atelier. W 1894 roku został wybrany na członka rzeczywistego Akademii Sztuki w Berlinie. W 1897 roku otrzymał nominację profesorską Akademii Sztuk Graficznych w Lipsku. W przerwach między kolejnymi podróżami w Pireneje i do Grecji pracował nad wielkim, rzeźbiowym w różnobarwnych kamieniach pomnikiem Ludwiga van Beethovena posadowionym na tronie z brązu. Na początku 1902 roku Klinger ukończył pracę nad *Beethovenem* uważanym za jego najważniejsze dzieło rzeźbiarskie. W 1903 roku nabył na swoją drugą siedzibę parcelę z winnicą w Großjenie koło Naumburga i dokończył marmurowe popiersie Friedricha Nietzschego. Z inicjatywy Klingera Niemieckie Stowarzyszenie Artystów zakupiło i przebudowało na pracownię dla artystów Villa Romana we Florencji – od tamtej pory do dziś służy ona nieprzebranej rzeszy stypendystów jako dom pracy twórczej. W rocznicę pięćdziesiątych urodzin Klingera Niemcy i zagranica nie skąpiły mu wyrazów uznania i tytułów honorowych. Otrzymał kolejne zamówienia na malowidła ścienne i pomniki, zrealizował pomnik Johannes Brahmisa (1909, Hamburg) i pomnik Ernsta Abbego (1911, Jena), a w 1913 roku położono kamień węgielny pod pomnik Richarda Wagnera w Lipsku (niezrealizowany). W 1918 roku

1918 vollendete Klinger sein letztes Wandgemälde für den Abgeordnetensaal im Rathaus von Chemnitz. 1919 erlitt er einen Schlaganfall und verstarb nach einem halben Jahr des Leidens. Seinem Wunsch gemäß wurde Klinger auf seinem Weinberg-Grundstück in Großjena beigesetzt.

Klinger ukończył swoje ostatnie malowidło ścienne do sali poselskiej w ratuszu w Chemnitz. W 1919 roku artysta doznał udaru mózgu i po sześciu miesiącach cierpień zmarł. Zgodnie ze swoim życzeniem został pochowany w winnicy w Großjenie.

V.P.

V.P.

30.

Bär und Elfe (Intermezzi I), 1881

Radierung, Aquatinta, auf aufgewalztem Papier in Chamois; 421 x 290 (628 x 453)

Sign. in der Platte re. u.: *MKlinger* (ligiert) | 1880; typogr. li. u.: *MAX KLINGER*

Beschr.: re. u.: *I.*

Inv.-Nr.: MNS/Graf/4925/1

Prov.: 1910 für das MSS erworben;

1945 in den Bestand des ggw. MNS übernommen

Ausst.: Stargard Szczeciński 1981

Lit.: Singer 1909, Kat.-Nr. 52, Blatt 1; Singer 1914, S. 57–71; Pfeifer 1980; Winkler 1984, S. 90–100; Hałas 1993, S. 81, Kat.-Nr. 31; Arnold 2004, Kat.-Nr. 1682; Leipzig–Hamburg 2007–2008, S. 95–130

30.

Niedźwiedź i sylfida (Intermezzi I), 1881

Akwaforta, akwatinta, papier chine-collé chamois; 421 x 290 (628 x 453)

Sygn. z pł. p.d.: *MKlinger* (związane) | 1880; typ. l.d.: *MAX KLINGER*

Nap. p.d.: *I.*

Nr inw.: MNS/Graf/4925/1

Hist.: 1910 nabyta do MSS;

1945 przejęta do zbiorów ob. MNS

Wyst.: Stargard Szczeciński 1981

Lit.: Singer 1909, poz. 52, k. 1; Singer 1914, s. 57–71; Pfeifer 1980; Winkler 1984, s. 90–100; Hałas 1993, s. 81, poz. 31; Arnold 2004, poz. 1682; Leipzig–Hamburg 2007–2008, s. 95–130

Der junge Max Klinger setzte seine Zeichnungen der ersten Schaffensjahre erstmals 1879 als Radierung um, wobei ihm die Freundschaft zu dem Stecher Hermann Sagert förderlich war. Da Klinger zu jenem Zeitpunkt unbekannt war, erschienen die Radierungen lediglich in einer Auflage von zehn Exemplaren, gedruckt von der unverstählten Kupferplatte. Der Künstler fasste diese

Pierwsze akwaforty według własnych rysunków z wczesnego okresu twórczości młody Max Klinger wykonał w 1879 roku, w czym bardzo pomocna okazała się przyjaźń ze sztycharzem Hermannem Sagertem. Artysta nie był wtedy jeszcze znany, jego ryciny ukazywały się więc w nakładzie zaledwie 10 egzemplarzy, drukowanych z płyt miedzianych niepokrywanych

und späteren Folgen als Zyklen zusammen und nannte sie Opus I, Opus II und so fort. Zwischen 1879 und 1916 veröffentlichte Klinger 14 Radierfolgen, in denen er sich Motiven aus Märchen und Sagen, Tragödien und Dramen zuwandte und auch Geschichten erzählte, aber auch bedrohliche Visionen in eindringlichen Zeichnungen formulierte. Als Radierzyklus Opus IV hatte Klinger 1881 seine *Intermezzi* in Form eines Mappenwerkes mit zwölf Kompositionen herausgebracht und auf dem Umschlag mit einer Widmung versehen: „Intermezzi / componiert, radiert und / Herrn Kupferstecher und Kunsthändler Hermann Sagert / dankbarst zugeeignet von Max Klinger.“ Diese Folge von Blättern entwickelt keinen Gedankengang, erzählt auch keine Geschichte, wie etwa *Opus VI. Ein Handschuh* (1881). Eher verweist der Titel *Intermezzi* darauf, dass Klinger hier disparate Blätter vereinte, die neben der Arbeit an den anderen Zyklen entstanden. Das erste Blatt der Folge zeigt die spielerische Szene einer Elfe und eines Bären. Der weibliche Akt – ohne weitere Attribute eines Elfenwesens wie etwa Flügel gegeben – neckt mit einem Bambuszweig einen unter ihr im Astwerk ruhenden Bären. Diese scheinbar spielerische Situation birgt in dem Gegensatz der nackten, ungeschützten Frau und dem kraftvollen nach oben blickenden Bären ein starkes Spannungsverhältnis. Jedoch scheint die Möglichkeit dramatisch wenden kann, denn die Elfe balanciert in labilem Gleichgewicht auf einem Bambusspross. Die Situation birgt in sich eine trügerische Harmonie, die jederzeit in die Katastrophe führen kann. Die Vegetation mit Bambus und die im Hintergrund sich weitläufig ziehende Bucht versetzt die Szene in tropische Gefilde und in eine arkadische Zeit. In der Anwendung der Perspektive mit Untersicht, des Bildausschnitts und in der ornamentalen Rahmung mit Pflanzen zeigt Klinger seine Auseinandersetzung mit dem japanischen Farbholzschnitt und dessen Einfluss auf europäische Künstler, noch bevor der Jugendstil seinen Höhepunkt erreichte.

V.P.

stala. Zarówno te, jak i późniejsze ryciny układał w cykle, które nazywał *Opus I*, *Opus II* itd. Od 1879 do 1916 roku opublikował czternaście cykli grafik, w których podejmował motywy z baśni i legend, tragedii i dramatów, opowiadał historyjki, ale też odmalowywał w przekonujących rysunkach groźne wizje. W 1881 roku wydał jako *Opus IV* cykl akwafort zytułowany *Intermezzi* – tekę z 12 kompozycjami, opatrzoną na okładce dedykacją: „Intermezzi / skomponowane, wyrytowane i / Panu miedziorytnikowi i marszandowi Hermannowi Sagertowi / z wdzięcznością dedykowane przez Maksę Klingera”. Nie rozwija w tym cyklu jakiejś myśli, nie opowiada też żadnej historii, jak na przykład w *Opus VI*, zytułowanym *Rękawiczka* (1881). Tytuł *Intermezzi* wskazuje raczej na to, że Klinger zebrał tu luźne arkusze, powstałe obok pracy nad innymi cyklami. Pierwsza rycina z tego cyklu przedstawia scenę z sylfidą i niedźwiedziem. Sylfida, przedstawiona jako akt kobiecy – bez innych atrybutów sylfidy, na przykład skrzydeł – gałązką bambusa drażni niedźwiedzia, wylegującego się poniżej na gałęziach. Na pozór bez troska sytuacja kryje w sobie mocne napięcie, gdyż nagiej kobiety nic nie chroni, a mocarny niedźwiedź spogląda w górę. Wszystko może w każdej chwili przybrać dramatyczny obrót, sylfida bowiem chwiejnie balansuje na pędzie bambusa. Złudna harmonia może lada moment skończyć się katastrofą. Roślinność z bambusem i widoczna w tle rozległa zatoka przenoszą scenę w tropiki i arkadyjskie czasy. Żabia perspektywa, kadrowanie i ornamentalne obramowanie roślinne świadczą o tym, że Klinger zajmował się barwnym drzeworytem japońskim i był pod jego wpływem, zanim secesja osiągnęła swoje apogeum.

V.P.

